

Тетяна ШАЛАЦЬКА

МОВЛЕННЄВІ ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ПЕРСОНАЖІВ МАЛОЇ ПРОЗИ І. ЧЕНДЕЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 26.

УДК 821.161.2/028 (04)

Шалацька Т. Мовленнєві форми вираження психології персонажів малої прози І. Чендея; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська

Анотація. Стаття присвячена аналізу мовленнєвих форм вираження психології персонажів у малій прозі Івана Чендея. Виявлено специфіку діалогічного, монологічного та внутрішнього мовлення у моделюванні характеру людини.

Ключові слова: мала проза, новела, оповідання, портрет, діалог, персонаж, характер, монолог, внутрішнє мовлення, психологізм.

Постановка проблеми. В українській філологічній науці все більшого поширення набувають дослідження засобів психологізму у прозових творах, тому завданням сучасного літературознавства є вивчення філософсько-морального змісту твору, його мистецько-естетичного наповнення, розкриття внутрішнього світу персонажа саме у такому аспекті. Це твердження набуває особливого сенсу стосовно малої прози І.Чендея, адже саме невеликі твори вимагають максимально лаконічних форм для вираження характерів персонажів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість відомого закарпатського письменника І. Чендея є предметом уваги багатьох дослідників. Зокрема аналізувалися художній світ автора [12], художнє формування національного образу світу [6], неореалістичний дискурс повістей і романів автора [8], автобіографічність повістей І. Чендея [11], прийоми кореляції психологізму та ліризму [1], внутрішній світ дитини в оповіданнях І. Чендея [16].

Утім, незважаючи на появу публікацій стосовно специфіки творчості І. Чендея, рівень вивчення матеріалу ще не є вичерпаним: значна його частина поки що перебуває поза увагою літературознавців, окремі розвідки не можуть охопити усього здобутку письменника, творчість якого є не тільки віддзеркаленням подій другої половини ХХ століття у Закарпатті та на сусідніх територіях, а й передає їх авторську оцінку.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити мовленнєві форми малої прози І. Чендея, що дозволило б з'ясувати роль діалогів, монологів, внутрішнього мовлення у психологічній картині творів та характеристиці персонажів.

Виклад основного матеріалу статті з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямку. Л. Мацевко, вивчаючи еволюцію психологізму у малій прозі В. Винниченка та І. Буніна, вважає мовленнєві форми складовими компонентами поняття «динамічні описові контексти» [9, с.18]. С. Присяжнюк у дисертації «Психологізм дитячих оповідань Володимира Винниченка (принципи і засоби зображення характерів)» наголошує, що серед основних компонен-

тів психологізації значне місце посідають діалог, монолог та внутрішнє мовлення [10]. У рамках нашого дослідження особливої цінності набуває діалогічна парадигма М. Бахтіна і його послідовників, оскільки у їх роботах внутрішній діалог розглядається як психологічний механізм, що забезпечує суперечливий характер свідомості.

На думку М.Бахтіна, діалогізація свідомості найбільш виразно проявляється в діалогах-протистояннях. Такі діалоги більш напружені, і в них виражається вся людина [3, с. 296]. Діалогами-протистояннями можуть бути, на думку вченого, як зовнішні, так і внутрішні діалоги.

У малій прозі І. Чендея (твори 50-90-х років) відображена індивідуально-авторська філософія, життєвий і естетичний досвід письменника. Введення у текст образів-символів, автобіографічних епізодів, насичення змісту сповідальними інтонаціями, філософськими роздумами свідчить про утвердження у письменницькій манері І. Чендея активної суб'єктивної позиції.

Специфіка роздуму як стилю оповіді передбачає домінування єдиної свідомості, одного «Я» в тексті. Про те, що у філософських відступах переважає саме авторське особистісне начало, а не «Я» персонажа, свідчить введення у текст автобіографічних моментів (розповідей про батьків письменника, конкретних дат, що вказують на той чи інший епізод життя митця), однозначних тверджень, літературознавчих спостережень, роздумів над творами українських письменників, філософів тощо.

Палітра мовленнєвих форм, використаних автором з метою зображення емоційних переживань персонажів, багата. Монолог, діалог, численні репліки дозволяють побачити складні, неоднозначні характери людей. Мова персонажів із специфічним стилістичним оформленням є засобом адекватної передачі їх душевних станів, сприяє поглибленню психологічної перспективи, відкриває широке поле моделювання особистісної поведінки. Хоча динамічне зображення цілком належить до сфери зовнішнього пластичного малюнка, воно виконує важливу роль у розкритті характеру, охоплює різні сюжетні ситуації, сприяє поглибленню

дослідженню мотивації окремих вчинків. Увага автора зосереджена на детальному відтворенні душевного стану, психіки героя, важливих настроєвих метаморфоз, які знаходять своє найповніше втілення у розширеному емоційно-експресивному діалозі, монолозі.

Відмовляючись від надмірних описів у малій прозі, максимально динамізуючи мову, І. Чендей продовжує традиційну реалістичну манеру – зображує внутрішнє через зовнішні вияви, насичуючи кожен рух героя, його дію, жест, репліку належним психологічним підтекстом. Особливо вдосконалює прозаїк діалог, який є ефективним засобом розкриття психології героїв. Він використовує його не тільки для передачі проблемних ситуацій, а й для характеристики почуттів персонажів.

І. Чендей часто змальовує своїх героїв у межових ситуаціях, пов'язаних із ризиком, непростим внутрішнім вибором, його цікавить психологія людської душі, складний шлях самоствердження особистості.

Аналіз мовленнєвих форм в оповіданнях «Книжечка», «Зведениця», «На фронт», «Син», «Вікна у світ», «Березневий сніг», «Гаврилова «Золота осінь»», «Білі гвоздики на Новий рік» та інших, показав, що домінують у них внутрішні монологи, які мають два різновиди: *монолог в авторському переказі* (передає думки і почуття героя) та *монолог, що відбувається у свідомості героя* (віддзеркалює стан психічного процесу, саму рефлексію).

Також поширеним засобом мовленнєвої характеристики персонажа в малій прозі І. Чендея є *діалог*. Згадуваний нами М.Бахтін стверджував, що бути – означає спілкуватися діалогічно. Феномену діалога науковець надавав універсального значення. Діалог – явище, що пронизує все людське мовлення (і свідомість) [див. 4]. За спостереженням Е. Балли, І. Чендей дебютував у літературі «конкретно-реалістичною, психологічною прозою з «ліричними прожилками» [1, с. 26].

Мовлення персонажів у творі «Зведениця» демонструє наростання гніву в родині Дурундуків. Підливає масло у вогонь Дмитро, він звинувачує у зраді дружину брата Гриця (так він помстився за відмову). Найменше реплік у Насті, вона не розуміє, що стало причиною ненависті та розправи. Відмовчується Гриць: по-перше, він наймолодший, тому має слухати старших, по-друге, кохає свою дружину, по-третє, йому болісно слухати і дивитися, як його найближчі родичі глумляться над Настею, тому, затуливши очі долонями, він зникає за дверима [15].

Оповідь «На фронт» пронизана кількома короткими репліками персонажів [15]. Мовчання, за авторським задумом, підкреслює впертість і нескореність юнаків.

Питома вага діалогів помітна у творі «Син». Герої твору, батько і син, демонструють дві про-

тилежні точки зору на спосіб життя людини, перший – прихильник традицій (сільська тяжка праця, простота побуту, жертівність, набожність, здорова мораль), другий цінує матеріальне (квартира у місті, комфортні умови, байдужість, безбожність, руйнація цінностей). Розглянемо один із внутрішніх монолоів Якова Катрича: «Зварити токан... Кілька яєць?.. Може, яєчні з'їв би...» [14, с. 24]. Недомовленість, уривчасті думки передають Perezбудження й хвилювання батька. Далі мовлення переходить на зовнішній рівень, розкриваються глибокі почуття Якова Катрича. Діалогічні прояви сприяють саморозгортанню дії та саморозкриттю персонажів. При читанні створюється враження, схоже до того, яке виникає при перегляді драми, тобто характери розкриваються у зовнішньому мовленні, а дія розгортається просто на очах читачів. У діалогах, завдяки яким відбувається саморозкриття героїв, послаблюється авторська присутність.

Оповідання «Білі гвоздики на Новий рік» починається коротким зовнішнім мовленням: «Дім-ка! Ходи швидко! Там тьотя годує птахів!» [14, с. 98]. Ця репліка невістки, підсилена невербальною поведінкою, сильно вразила Лукію Марківну, вона зацікавилася і довго не могла оговтатися, душевна рана боліла, двічі спливали слова в пам'яті «тьотя годує птахів». Так майстерно автор в оповіданні «Білі гвоздики на Новий рік» охарактеризував сімейний конфлікт свекрухи з невісткою. Письменик, вибравши для розповіді невластне пряме мовлення, створює ефект уповільнення часу, самотності героїні. Складається враження, що життя проходить, а Лукія Марківна має можливість лише спостерігати за дійсністю. Завершує твір короткий внутрішній монолог-переконавання головної героїні: «Мати може все... Мати повинна все!..» [14, с. 98].

І.Чендей у творі «Березневий сніг» психологічно розв'язує проблему моральної фальші через «іншу монологічність», що втілюється в кількох суржикових словах («Молодець», «мальчик»), що, на наше переконання, деформує стосунки адресата з адресантом. Мета використання суржика – показати «універсальну проблему комунікації з периферійної або мовою забороненої «зони», яка перебуває за межами культури» [5, с. 93]. Прозові твори І.Чендея мають ніби подвійний зміст: під обгорткою прихована естетична віртуозність, що розрахована на справжнього знавця мови, культури, мистецтва.

Оповідання «Гаврилова «Золота осінь»» містить внутрішній полілог, представлений міркуваннями різних людей. Автор описує зміст Гаврилової картини із осіннім краєвидом. Використовуючи непряму мову, він повідомляє, що коли з'явився справжній покупець, то Гаврило йому відмовив. Внутрішній полілог, змодельований із речень питальної та окличної інтонації, утаємничує цей факт, сприяє зростанню інтриги. Зовнішній діалог Таміли Титівни та Леопольда з хазяїном

Гаврилом демонструє бажання гостей сподобатися хазяїну, їх багатослівне мовлення пересипане лестощами, компліментами, хвалою. Гаврило не звик до балачок, швидко втомившись, йде далі працювати. Опинившись на самоті перед дорогоцінною «Золотою осінню», Таміла Титівна й Леопольд Лонгинович обмінюються репліками, щоб вигідно придбати картину. Саме цей епізод служить для викриття хижацької натури гостей. Автор надає перевагу зовнішнім діалогам-диспутам.

У ранніх оповіданнях виявляємо два типи діалогів: взаємодоповнювальні («Чайки летять на Схід», «Льодові квіти») та діалоги-двобої, де конфліктуючі сторони на зовнішньому рівні висловлюють свої міркування («За село», «Тестамент»), одна сторона (старші, вищі за статусом) говорить, а інша мовчить («Книжечка», «Зведениця», «На фронт»). Під впливом психічних станів героїв діалоги реалізуються у різних формах.

Важливі художні завдання у малій прозі виконує внутрішнє мовлення і такі його різновиди, як невласне пряме мовлення та внутрішні монологи. Комбінації психологічних засобів характеротворення дають авторові можливість оригінально відтворювати складні душевні стани, загадки й парадокси вчинків його героїв, болісні процеси соціалізації особистості.

Використовуючи термінологію, запропоновану М. Бахтіним, – «мікродіалог» та «великий діалог», – слід зауважити, що в малій прозі І. Чендея слово героя не служить рупором авторського голосу. Свідомості кожного персонажа протистоять рівноправні свідомості інших героїв; кожна людина – носій своєї правди. Читач не стільки «бачить» героїв, скільки чує їх «голоси», немов

підслуховує діалоги між ними і їх внутрішню мову («мікродіалоги», за М.Бахтіним). У великому діалозі (за М. Бахтіним) індивіди (герої твору) існують як рівноправні носії своїх «правд», тут немає єдиної привілейованої «правди». Свідомість кожного існує не сама по собі, а на тлі чужих свідомостей. У словах мікродіалогів звучать відгомони великого діалогу. В результаті у малій прозі І. Чендея розгортається не світ об'єктів, а світ взаємно освітлюючих свідомостей, світ пов'язаних смислових людських установок.

Висновки. Художній психологізм як виразна ознака психологічного дискурсу малої прози І. Чендея реалізується у мовних характеристиках персонажів, насамперед, в описових динамічних контекстах: внутрішня мова, невласне пряма мова, авторські відступи тощо. Внутрішнє діалогізоване мовлення, змодельоване автором, зберігає індивідуальні риси прямої мови персонажів. Акцентуючи увагу на внутрішньому стані героя, письменник передає мовлення стисло, концентровано. Такі засоби характеротворення, як внутрішній монолог, невласне пряме мовлення, виконують свою основну функцію – всебічно і правдиво розкрити характер героя, глибину його душі.

Оскільки Чендея-психолога найбільше цікавить людина з сильним характером, то це накладає відбиток на зміст діалогів у його творах. Вони не позбавлені авторських ремарок; ізпоміж діалогів переважає тип діалогу-двобою, психологічного поєдинку, звідси – їх напруженість, драматизм. Так само важливими є взаємодоповнюючі діалоги й діалогі-переконання, які відзначаються вмілою мовною індивідуалізацією персонажів.

Література

1. Балла Е. Психологізм та ліризм: прийоми кореляції (на прикладі новели Івана Чендея “Син”) / Е. Балла // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Випуск 11 : Творчість І. Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. – Ужгород, 2007. – С. 26–30.
2. Барабаш О. Психологізм как конструктивный компонент поэтики романа Л. Н. Толстого “Анна Каренина” / О. В. Барабаш.: автореферат дисс. ... канд. філол. наук. – Москва, 2008. – 30 с.
3. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. Проблемы творчества Достоевского. – Киев: Next, 1994. – 511 с.
4. Демидов А. Феномены человеческого бытия Текст. / А.Б. Демидов. Минск : Экономпресс, 1999. – 180 с.
5. Єшкілев В. Візантійська фотографія. Проза. – Львів: Сполом, 2002. – 128 с.
6. Жулинський М. Іван Чендей : Художнє формування національного образу світу / М. Жулинський // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 11 : Творчість І. Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. – Ужгород, 2007. – С. 11–13.
7. Каневська Л. Психологізм романів Івана Франка середини 80-х – 90-х років / Л. В. Каневська: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
8. Козій О. Повісті і романи І.Чендея: неореалістичний дискурс : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Козій Ольга Борисівна ; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2007. – 207 арк.
9. Мацевко Л. В.Винниченко та І.Бунін: еволюція психологізму в малій прозі : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.06 / Л.В. Мацевко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2000. – 24 с.
10. Присяжнюк С. Психологізм дитячих оповідань Володимира Винниченка (принципи і засоби зображення характерів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / С. С. Присяжнюк – Кіровоград, 2006. – 25 с.

11. Хорошков М. Художній світ Івана Чендея : автореф. дис. ... канд. філол.наук: 10.01.01 / М.М. Хорошков; КНУТШ. – Київ, 2007. – 19 с.
12. Хорошков М. Автобіографічність як естетична категорія прози другої половини ХХ ст. / М. М. Хорошков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія. – № 936. – Харків: ХНУ ім.В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 61. – С. 238-242.
13. Чендей І. Вибране / І. М. Чендей. – Ужгород : Карпати, 2002. Т. 1 : Оповідання, повісті. – Ужгород, 2002. – 395 с
14. Чендей І. Вибране / І. М. Чендей. – Ужгород: Карпати, 2003. – Т. 2: Оповідання, роман. – 518 с.
15. Чендей І. Вікна у світ : Оповідання. / І. М. Чендей. – К.: Дніпро, 1987. – 495 с.
16. Шалацька Т. Внутрішній світ дитини (на матеріалі оповідання Івана Чендея “Березневий сніг”) / Тетяна Шалацька // Актуальні проблеми слов’янської філології : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва – Бердянськ: БДПУ, 2009. – Вип. ХХІ. – 580 с.

Шалацька Тетяна

Речевые формы выражения психологии персонажей малой прозы И. Чендея

Аннотация: Стаття посвящена анализу речевых форм выражения психологии персонажей в малой прозе Ивана Чендея. Обнаружена специфика диалогической, монологической и внутренней речи в моделировании характера человека.

Ключевые слова: малая проза, новелла, рассказ, портрет, диалог, персонаж, характер, монолог, внутренняя речь, психологизм.

Shalatska Tetyana

Summary: The article is devoted to the analysis of linguistic forms as the way of expression of the characters' psychology in the short prose by Ivan Chendey. The specificity of the dialogic, monologic and internal speech in modelling a human character has been revealed.

Key words: prose, short story, story, portrait, dialogue, character, hero, monologue, internal speech, psychologism.

Шалацька Тетяна – асистент кафедри української та російської філології Євпаторійського інституту соціальних наук.